

**Земля як мірило цінностей і парадигма зради
у творах М. Коцюбинського "Fata morgana"
та О. Кобилянської "Земля"**

У статті здійснено порівняльний аналіз художніх творів одного часового періоду, на основі чого простежено співвідношення традиційного і новітнього в уявленні про єдність землі і людини, відзначено антропоморфізм образу землі, підкреслено вітальність образу, який об'єднає духовну і фізичну парадигми людської сутності, розкрив національну самобутність людини.

Ключові слова: прозаїки, традиційність, ментальний образ землі, містичність, цінність життя, парадигма зради.

В статье осуществлен сравнительный анализ художественных произведений одного временного периода, на основе чего прослежено соотношение традиционного и нового в представлении о единстве земли и человека, отмечено антропоморфизм образа земли, подчеркнута витальность образа, который объединил духовную и физическую парадигмы человеческой сущности, раскрыл национальную самобытность человека.

Ключевые слова: прозаики, традиционность, ментальный образ земли, мистичность, ценность жизни, парадигма измены.

A comparative analysis has been performed in the article in order to retrace the correlation between conventional and modern ideas in beliefs that the earth and a human being are united. The article emphasizes the anthropomorphism and the vitality of the earth image that has united spiritual and physical paradigms of human essence and unveiled the national distinctive character of a human being.

Key words: prose writers, conventionality, the mental image of the earth, mysticism, life values, the paradigm of betrayal.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена, у першу чергу, невгасаючим інтересом як широкої читачької аудиторії, так і фахівців до творчості прозаїків порубіжжя минулих століть. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що твори М. Коцюбинського та О. Кобилянської залишаються фактом духовного життя нової епохи, зберігають свою естетичну цінність, виявляють невичерпний морально-філософський потенціал. Нагальність звернення до творчості прозаїків визначається також необхідністю використання нетрадиційних методів та підходів до вивчення творчої спадщини письменників, що дозволяє

висунути нові гіпотези і побачити інші смисли у, здавалося б, знайомих художніх текстах.

Вимагають ретельного розгляду будова художнього світу прозаїків, питання про зв'язок людини, природи, соціуму. У дослідженнях і проектах останнього часу науковцями дедалі чіткіше усвідомлюється знакова природа творів митців (концентрація максимуму змісту в обмеженому, стислому просторі тексту). Літературознавці цікавилися музичністю прози Сонцепоклонника (Г. Сохань) та буковинської письменниці (О. Камінчук), вивчали феміністичну та ґендерну проблематику її творчості (В. Бельченко, Т. Гундорова, М. Денисенко, Л. Жижченко, Я. Мельничук, С. Павличко); явище синтезу мистецтв (М. Антохій, З. Гузар, І. Дзюба, М. Зушман, С. Кирилюк), напрями й течії в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. (Т. Гундорова, С. Павличко, С. Пригодій, О. Слоньовська); досліджували розвиток малих жанрів (С. Кирилюк). Монографія І. Демченко про О. Кобилянську повністю присвячена особливостям поетики її прози, зокрема й музичним. Тетяна Саяпіна у дисертаційному дослідженні "Міфопоетика творчості М. М. Коцюбинського" зауважила, що "історико-літературний та літературно-критичний дискурс творчості М. Коцюбинського майже точно дорівнює віку: перша, коротка, але точна оцінка творів письменника здійснена І. Франком у статті "З останніх десятиліть XIX віку" (Літературно-науковий вісник, 1901 р., т. 15, кн. 9)" [5, с. 3]. І. Франко схвально оцінив також і твори О. Кобилянської, а "Землю" назвав справжньою перлиною класичної літератури.

Варто згадати, що вивчення творчих портретів прозаїків відбувалося у кілька етапів. Дослідниця Саяпіна виокремила такі: 1) дототалітарний період (1920–1950 рр.) – для нього притаманна свобода в оцінці творів М. Коцюбинського, закладена ще прижиттєвими критичними відгуками на його прозу (Г. Хоткевич, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, О. Грушевський). Однак для цих досліджень характерна безсистемність через брак канону, фрагментарність аналізу. Цікаві монографії, як переконливо стверджує науковець, С. Єфремова, І. Лакизи, А. Лебеда, але й вони не дають цілісного уявлення про творчість прозаїка; 2) тоталітарний період дослідницького дискурсу (1960 – перша пол. 1980-х) позначений використанням ідеологічних штампів (М. Грицюта, Н. Калениченко, П. Колесник); 3) посттоталітарний період коцюбинськознавства – епоха руйнування канону, повернення свободи, однак помітна втрата цілісності аналізу (Ю. Кузнецов та В. Агеева свідомо торкаються локальних питань, зокрема імпресіоністичної поетики письменника). Суголосно відбувалося вивчення прози О. Кобилянської. Катерина Семенюк у монографії "Творчість

Ольги Кобилянської: калокагативне світовідчуття" відзначила еволюцію в розгляді творчості О. Кобилянської літературно-художньою критикою. Так, перший – традиційно-народницький напрям, що "виявляється у неприйнятті "німеччини", гіпертрофованого психологізму, "безподієвості", "ніцшеанства" творів буковинської авторки та використання нею художньо-виражальних засобів символізму, неоромантизму, імпресіонізму (М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, Леся Українка, В. Лукич, О. Маковей, М. Мочульський, М. Павлик, Л. Трубацький, Г. Хоткевич, В. Щурат). З іншого боку, в межах українського модернізму, представленого гуртом митців, що об'єдналися навколо часописів "Молода муза" (О. Луцький) та "Українська хата" (М. Євшан, М. Сріблянський) творчість О. Кобилянської підносять "за духовний аристократизм, індивідуалізм і стилізаторство" [6, с. 4]. Дослідниця зауважила, що після 1917 р. творчість письменниці в діаспорі та Західній Україні вивчається в рамках модернізму (Х. Алчевська, Л. Білецький, І. Лизанівський, Л. Луців, Ю. Мулик-Луцик, П. Филипович). У радянській Україні вона трактується як "аристократизм" та "ніцшеанський індивідуалізм", властивий перу видатної "літератки" (В. Василенко, О. Дорошкевич, В. Коряк, А. Шамрай). Із 1940-го року встановлено певний канон тлумачення доробку письменниці, який у наступні п'ятдесят років помітно не змінювався. О. Кобилянська за своїми естетичними переконаннями зараховувалася до демократичного естетичного напрямку, і будь-які спроби визначити її як модерністку, вважалися "неправомірними буржуазними звинуваченнями в декадентстві" (О. Бабишкін, В. Вознюк, З. Гузар, М. Комишанченко, Е. Панчук, Ф. Погребенник, Н. Томашук) [6, с. 3–4].

Дослідження творчості Ольги Кобилянської після 1990-х років представлені значною кількістю праць філософського, літературознавчого, фольклористичного, педагогічного, театрознавчого напрямків, у них знято встановлене раніше кліше щодо поцінювання творчості письменниці. На сучасному етапі теми особистості, естетичних переконань, етична проблематика у творчості М. Коцюбинського та О. Кобилянської стали особливо актуальними: широко розглядаються вітчизняною та зарубіжною критикою; окремо виділяється національно-патріотична тема в їхніх творах; звертається особлива увага на феміністичну спрямованість ранніх творів О. Кобилянської; з'ясовується важлива роль впливу світової культури та її художня трансформація у творах прозаїків; з'явилися художньо-психологічні студії, що розкривають психологічні портрети М. Коцюбинського та О. Кобилянської; досліджуються естетичні аспекти творчості та контекст їхнього формування.

Передчасно говорити про вичерпну вивченість художньої спадщини письменників. Також аналіз творчості М. Коцюбинського та О. Кобилянської в системі критичних досліджень доводить, що в українській науковій думці не існує єдиного підходу до вивчення цих визначних постатей, а тим паче, залишається багато суперечностей у поглядах дослідників щодо художнього доробку митців, що й обґрунтовує актуальність теми статті.

Мета дослідження – прослідкувати, як актуалізується образ землі у творах письменників у нерозривному зв'язку із філософськими та етико-моральними настановами кінця XIX – початку XX ст., виявити особливості багатогранної теми "земля і людина", яка стала визначальною у картинах світу, відтворених М. Коцюбинським та О. Кобилянською. Зіставити в контексті концепту "земля" такі твори письменників, як "Fata morgana" М. Коцюбинського та "Земля" О. Кобилянської, проаналізувати контекстуально-асоціативні компоненти "цінність життя", "зрада".

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У дослідженні враховували сформульований Л. Леві-Брюлем логічний принцип про містичні уявлення первісних народів – закон партиципації (співпричетності або антилогічного мислення). Його суть у тому, що в "первісному" мисленні всі об'єкти і предмети світобудови пов'язані містичним чином. Те, що зачіпає один предмет, діє і на інший, але не об'єктивно, а за допомогою містики, при цьому сама первісна людина не розрізняє об'єктивні і містичні дії. Ці співпричетності існують між людиною і землею, між індивідуумом і його родом, між людиною і його тотемом, між людиною і належними їй речами тощо, охоплюючи кожну сторону її життя [4].

Тема землі посідає провідне місце в українській літературі, оскільки ставлення до неї є мірилом духовної зрілості українця протягом багатьох століть. Земля сформувала не лише його ментальний імідж, а й індивідуальність у просторі світової культури. Високий духовний потенціал селянської природи виявлявся в доброзичливості до ближнього, любові до землі, бережному ставленні до природи, сумлінності в праці. Усі ці якості передалися Маланці з повісті "Fata morgana" М. Коцюбинського та Івоніці й Михайлові з повісті "Земля" О. Кобилянської. У творчості письменників к. XIX – поч. XX ст. образ землі набуває дещо нової інтерпретації, поглиблення: земля виступає як мірило цінностей і водночас наштовхує на зраду.

У повісті М. Коцюбинського земля є одним із центральних образів. Спостерігаємо містичний зв'язок (за Леві-Брюлем) між людиною й землею, крізь призму землі приводиться в рух увесь текстовий масив.

Власне, на цьому будується основний конфлікт твору. Саме вона визначає ідеал кожного із персонажів. Як споконвічна мрія по-різному уявляється земля Маланці й Андрієві Воликам, Гудзю, Підпарі, Гуці та ін.: "Земля! Це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці, як мрія, як щось невловиме, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами" [2, с. 279]. Маланка найбільш глибоко і поетично відчуває землю, вона заповонила всі її думки, мрії. Із самого дитинства стала для неї рідною й дорогою істотою, з якою в уяві вона розмовляє, яку обожнює: "Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі... Плакала по закутках... Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю..." [2, с. 229]. У нотатках М. Коцюбинський писав, що Маланці "само повітря співало: земля, земля, скоро буде земля. Вона готова була на погром, на підпал, на те, щоб прогнати, викурити панів, аби була земля" [3, с. 12].

Ці два образи тісно переплелися у творі. Саме Маланка ототожнюється із землею, а її ество зливається із диханням матері-землі: "Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами... подих поля відчуває так, як відчуває дитина тепло материнських грудей" [2, с. 254]. Героїня, поетизуючи землю, звертається до неї як до живої, вона не мислить без неї життя, проте чітко усвідомлює несправедливе ставлення матінки-землі до своїх "дітей", яких вона (вустами головної героїні) поділяє за соціальним станом: "Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти не добра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишася красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму..." [2, с. 231]. Глибоко розкриваючи психологію Маланки, Коцюбинський відтворює її мрії про землю, що пов'язані із власною долею та майбутнім дочки. Це – марення про шану від людей, про щасливу трудовницьку долю на власній або доньчиній ниві, про щастя Гафійки.

Із наростанням революційних настроїв на селі мрії героїні набувають конкретних втілень, на емоційному рівні стають палкішими, навіть мають певну частку трансцендентності, власне, спонукають діяти. Зокрема, Маланка почала збирати різне насіння для засіву своєї землі: "Вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння..." [2, с. 239]. Просить панських землемірів, у надії на землю, відрізати їй шматок ближче до села, де пшениця родить. Бігала на поле, "припадала до безбережної

ниви, як чайка грудьми до моря, і слухала, як луциться зерно з перестиглого колоса, як плаче нива золотими сльозами" [2, с. 271]. Автор демонструє зміни відчуттів знедоленої жінки, адже час минав, а землі не ділили. Тоді Маланка починала думати про те, що багач ніколи не віддасть землі біднякові, впадала в розпач, ще раз доходила висновку: довіку буде бідний гнути спину на чужій ниві. Жінку боляче вражає соціальна несправедливість, внаслідок якої людина позбавлена права на землю: "Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком охопиш, кінця-краю немає. І навіть не людські, а панські..." [2, с. 232].

Селянська мрія про землю, зафіксована у заголовку твору, на коротку мить перевертілася в життя і щезла, як марево, зникла з наступом реакції: "... земля встала проти неї, ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево, поманила і, як марево, щезла" [2, с. 308]. У фіналі Маланка трагічно констатує: "Прожила життя, а воно раптом упало в прірву ... Важким холодним сном за хатою спала земля" [2, с. 308].

Для героїв повісті "Fata morgana" із втратою надії на землю зникає сенс буття, адже відбулися глибинні зрушення на рівні підсвідомого, коли занепали базові орієнтири цінності людського існування. Земля зрадила Маланку, увівши її в інше коло – трагічної безвиході.

Біблійна парадигма зради крізь призму ставлення до землі як найтяжчого гріха – братовбивства – зображена у повісті Ольги Кобилянської. У творі письменниці ще глибше, ніж М. Коцюбинський, розкрила містичну владу землі над людиною. Авторка демонструє стосунки між людьми, розкриває їхню психологію, мотивує вчинки, показує, що земля може не тільки годувати, а й виховувати, надавати повагу від людей, авторитет у громаді тощо.

Порівняймо, Івоніка та Марійка Федорчуки також побожно ставляться до землі, без неї не мислять свого існування, вони перетворилися на її вірних слуг, що невтомно ходять коло неї: "Ми люди, що знаємо лиш землю! Вона чорна, та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята" [1, с. 115]. Івоніка наголошує: "Я і моя Марійка – ми обоє доробилися її, оцими нашими руками... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом" [1, с. 20]. Але бажання мати якомога більше землі, залежність від неї зробили Марійку черстою й скупюю. Івоніка ж "... переживав сам стан землі й був із нею одним... Неначе чув і бачив, як земля з задоволенням розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами... Гарна була земля. У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила. Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов

себе самого. Вона пригадувала чоловіка і жадала жертви" [1, с. 27]. Таким же відданим землі виховали і старшого сина Михайла, який сенс свого життя бачить лише в чесній селянській праці. У творі саме Івоніка й Михайло ототожнюються із землею: вони найкраще розуміють її. (Письменниця нетрадиційно вирішила питання про архетип землі, оскільки зазвичай міфологема "земля" відноситься до жіночого начала, як, наприклад, у повісті Коцюбинського.) Молодший син Сава землі не любить. Утрачаючи духовну прив'язаність до неї, він порушує споконвічні закони народної моралі. Навіть легковажна Рахіра розуміє, що без землі не може бути їхнього щастя із Савою: "Як не будеш мати землі, то не зможемо побратися! З чого нам жити?" [1, с. 186]. Злодійкувата, лінива, старша від Сави, циганка, запанувавши над його душею, вперто і цілеспрямовано наштовхувала його на злочин. Дівчина інтуїтивно відчувала, що Сава не любить хліборобської праці, сама ж, не маючи ніколи поля, за всяку ціну хоче його набути. Вона виросла в селі і має намір стати господинею, утвердити свій соціальний статус і бути не гіршою від інших: "Побачила себе в уяві ґаздинею на Івонікових ґрунтах" [1, с. 183].

За її намовою Сава стає братовбивцею. Земля стає причиною страшною трагедії: "За землю підняв Сава руку на свого брата: лиш за землю" [1, с. 223]. Клапоть землі переважає цінність людського життя. Після смерті старшого сина з часом відбувається певна переоцінка цінностей батьком. До Івоніки приходять прозріння, що увесь вік він залежав від землі, що сини стали рабами його пристрасті. Він відписує кращий клапоть поля синові Анни, але жінка, пам'ятаючи про владу землі, яка відбрала омріяне щастя, прагне відірвати сина від неї: "Нема йому що до землі прив'язуватися... вона іноді лише самого горя приносить! Нема що до неї приростати! Вона не кожного щастям наділяє! А старий Івоніка, що про се довідався, оживлено піддержує їхню (батьківську) думку" [1, с. 286].

Письменниця мимохіть простежила трансформовану біблійну сентенцію – батько відповідає за гріх сина. Його прагнення спокути набуває благочинного характеру.

Отже, проаналізувавши вищезгадані твори, констатуємо, що земля постає мірилом цінностей, найяскравіше це вимальовується в образах безземельних селян. Маланка ("Fata morgana") не здобула навіть маленького клаптика землі, про який мріяла все життя. Рахіра ("Земля") своїми хитрощами та підступністю, налаштовуючи Саву проти сім'ї, хоче загарбати найдорожче, що мають Марійка й Івоніка, – землю-годувальницю. Нездатність самовизначитися призводить Саву до зради. Образ землі у творі О. Кобилянської виступає в різних

іпостасях. Земля як хліборобське поле набуває вираженої амбівалентності. Це пояснюється тим, що образ поля не є близьким авторці. Письменниця любить землю як годувальницю людини. Поле у авторки лише підсилює психологічну напругу. Земля має космогенний вплив на людину. У творах митців чітко прослідковується тісний взаємозв'язок між землею й людиною, їх взаємовплив. Ольга Кобилянська зосереджує увагу на духовних началах таких взаємин.

У ході дослідження встановлено, що ключовим "семантичним вузлом" у творах виступає код Землі. Авторська система цінностей українських прозаїків співвідноситься із системою моральних цінностей народу, висхідних до християнських чеснот: окремі персонажі як носії української національної свідомості схильні до спонтанних проявів доброти, лагідності. Так, М. Коцюбинський уміє бачити внутрішню красу у вчинках Маланки. При цьому героїні властиві моменти душевної слабкості і сумнівів. Вона стає втіленням українського національного характеру з усіма його позитивними рисами і слабкостями.

Зрада у повісті О. Кобилянської виявляє порушення християнського морального закону, порушення норм буття Божого світу героєм, який став на шлях убивства заради землі. Письменники розкрили значення землі для кожного конкретного персонажа, вивели закони існування матері-землі, загальні для всіх людей. У результаті – вищою формою поклоніння перед землею в обох авторів стала її сакралізація.

Їх також споріднює переконання, що людині, відірваній від рідного ґрунту, загрожують вічні метання від пороку до чесноти. Зрадивши землю, людина прирікає себе на болісне роздвоєння, що і сталося із Савою.

У міфопоетиці прозаїків образ землі несе в собі сліди антропоморфних уявлень. Земля – величезний організм, що живе своїм життям. У творчості письменників оновлюються традиційні народні уявлення про нерозривну єдність землі і людини. Цей зв'язок часто базується не на логічному, прагматичному початку, а на якомусь споконвічному, глибинному, ірраціональному відчутті злитості, єдності. Згідно з міфологічною традицією, символіка землі в митців зберігає двоїстість. Земля розуміється як годувальниця, яка підтримує людину, дарує їй надію, добробут і спокій. Водночас селянська прив'язаність до землі мотивує появу в людській натурі певних якостей: жадібності, скупості, зрадливості. В образі землі поєднуються ознаки і "раю", і "пекла". Тексти письменників показують, що "мати-земля" не тільки материнське, породжуюче лоно, але і могила (загибель Михайла Федорчука в "Землі" О. Кобилянської, Андрія Волика – в "Fata morgana" М. Коцюбинського). Архетип землі у досліджуваних творах

розгортається в багатоплановому семантичному вимірі, у спалахах бінарних опозицій, постаючи то об'єктом бажання кожного (яке часто набуває аномальних форм), то критерієм оцінки особистості, то, врешті-решт, власне ґрунтом. У такому розумінні феномена землі можна простежити залишки культу "Magna mater" ("Великої матері").

Вітальний образ землі є поліаспектний та типологічно близький в обох творах. Окрім виразних фізіологічних даних, потужного енергетичного поля, яке підкреслює життя хлібороба, земля має відновлювальні, терапевтичні властивості, естетико-духовні якості, має психологічний ефект і здатна задовольняти усі почуття. Безсумнівно, вона є не тільки фізичною, але й духовною субстанцією. Взаємини героїв із землею набирають глибинного понятійного значення та переосмислюються у контексті архетипу землі, духовно-вартісних національних орієнтирів. Інтерпретація розвитку мотиву землі в прозі помежів'я століть відкриває для сприйняття не тільки селянську, але і народну тему, яка розвивалася і поглиблювалася, втілювалася у все більш індивідуалізованих, психологічно-вмотивованих образах сільського життя. Компаративні студії, враховуючи взаємозв'язок трагічного і християнського, дозволяють простежити, як відбулося руйнування людського життя як найвищої цінності, приреченої на незахищеність від доленосних стихій іззовні й на безглузді муки в екстремальних ситуаціях. Намічені окремі напрямки подальших досліджень означеної проблеми, що мають міждисциплінарний характер, зумовлені тенденціями у фундаментальних концепціях етногенезу та культурно-історичними особливостями національного характеру українців.

Література

1. Кобилянська О. Ю. Земля : Повесть та оповідання / О. Кобилянська. – Харків : Фоліо, 2008. – 351 с.
2. Пошуки прекрасного: Твори Михайла Коцюбинського : навч. посіб. – К. : Грамота, 2004. – 400 с.
3. Кузнецов Ю. Б. Слідами Феї Моргани. Вивчення творчості М. М. Коцюбинського в школі : посібник для вчителя / Ю. Б. Кузнецов, П. У. Орлик. – К. : Радянська школа, 1990. – 206 с.
4. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении: монография / Л. Леви-Брюль. – М. : ОГИЗ. 1937. – 533 с.
5. Саяпіна Т. Міфопоетика творчості М. М. Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Т. Саяпіна ; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 195 с.
6. Семенюк К. С. Творчість Ольги Кобилянської: калокагативне світовідчуття : дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.08 / К. С. Семенюк ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 178 с.